

Şəfəq Çingiz qızı Həsənova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

baş müəllim

calil.farah72@mail.ru

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DİLİNİN FORMALAŞMASINDA TARİXİ FAKTORLAR VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, inkişaf, tarix, faktor, müasir

Historical factors in the formation of the Azerbaijani state language and the modern Azerbaijani language

Summary

Historical factors in the formation of the state language of Azerbaijan and the modern Azerbaijani language

Each of them plays an important role in the formation of language. Thus, the development and emergence of a language, its vocabulary, harmony and so on. due to many internal and external factors. Thus, the role of historical, cultural, socio-political events in the enrichment of the language is undeniable.

Although the Azerbaijani language belongs to the Turkic Oghuz group, it has enriched the vocabulary by taking different words from these languages, as it has socio-historical and political-cultural relations with the Persian, Arabic, Russian and European peoples at the stage of historical development. Elece also gained a unique dialect among the Turkic peoples.

Key words: Azerbaijan, language, development, history, factor, modern

Giriş

Türk dilləri ailəsinin oğuz dil qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin formalaşması böyük bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Müasir Azərbaycanın ərazisinə nəzər salsaq 10000 illik tarixi olan etnik toplumun bu bölgədə yaşamış olduğunu görürük. Azıq mağarası, Qobustan qayaları Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən bu bölgədə yaşamış insan toplumundan xəbər verir. Təbii ki, dil insan təfəkkürünün inkişaf mərhələsində formalaşır, zamanla tarixi-mədəni əlaqələr nəticəsində inkişaf edir, bəzən asimilyasiyaya məruz qalır, bəzən də özünün inkişaf mərhələsinin ən pik nöqtəsinə çatır. Dilin inkişaf etməsinə səbəb olan ən önəmli faktor təbii ki, dövlətçilik ənənəsi ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycan da isə dövlətçilik ənənəsinin tarixi olduğca qədimdir. E.ə. III minillikdə mövcud olmuş Şumer mətnlərində belə Xəzər sahili dövlət olan Aratda ölkəsindən bəhs olunur. Samuel Kramer “Şumerlər” adlı əsərində qeyd edirdi ki, Sumerlər Xəzər sahillərində olan Aratta dövləti ilə mədəni münasibətə idilər (6, s. 33).

Yaxud yenə də sözü gedən əsərində Bisutun abidəsindən danışarkən üçdilli, şumer, sanskrit və elam dillərində yazılan bu abidədə elam dilinin şəkilçilər vasitəsi ilə artan bir dil yəni iltisqa dil olduğunu vurğulamışdı. (6, 139.). Bilindiyi kimi türk dili də məhz iltisqa dillər qrupuna daxildir. Bisutun abidəsinə qeyd olunan dil isə təbii ki, həmin dövrdə mövcud olan nüfuzlu dövlətin dili ola bilərdi. Bilindiyi kimi, Dəclə-Fərat, Kür-Araz və Orxon –Yenisey ovalıqları hər zaman türk xalqının müxtəlif tayfalarına məxsus olmuşdur. Bu tayfalar Kərkükdən Dərbəndə qədər böyük bir ərazidə məskunlaşmışdılar. Belə tayfalara Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim türk dilli tayfalar kimer, sak və skiflər də daxil idi. Böyük Azərbaycan tarixçisi və etnoqrafı Qeybullayev “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən” əsərində Azərbaycan ərazisində yaşamış iskitlərin də məhz türk dilli etnos olduqları haqqında məlumat verirdi. O bu haqda yazırdı: “Antik mənbərdə qeyd olunmuş skif sözləri də türkcədir. Məşhur yunan alimi Hipokrat yazır ki, skiflər piyə vutir deyirlər. Bu söz türk dillərindəki ava ova, yemək və turi sözlərindən ibarət olub. Süddən yemək yaxud süd xörəyi mənasını verir” (4, s.103)

Təbii ki, türk xalqlarına mənsub olmanın əsas faktorlarından biri də dinlə bağlı idi. Qeybullayev bu faktı da önə çəkərək qeyd edir: “Skiflərin qədim türklər olduğunu göstərən faktlardan biri də onların adları ilə bağlıdır Api -Yer İlahəsi İran mənşəli ad sayılır. Fars dilində ab, “su” sözü ilə əlaqələndirilir. Türkcə ebi əbi – ulu nənə, babanın nənəsi, böyük ana, ulu ana babanın anası sözündəndir”. Sonrakı dövrlərdə də biz türk dilinin Azərbaycan ərazisində mövcud olmasının və zamanla inkişafının şahidi oluruq.

Sonrakı dövlətçiliyin inkişaf dövründə Alban dövləti tərkibində mövcud olan türk tayfaları Azərbaycanda türkdilli xalqın Alban dövləti tərkibində mövcudluğunu da sübut edir. Belə tayfalara hunlar, sabirlər, kəngərlər, peçenəklər və başqaları aid idi (4, s.116).

İslamın Azərbaycana gəlişi təbii ki, Azərbaycan dilinin zəifləməsinə səbəb oldu. Xüsusən Şirvanşahlar və Səlcuklar imperiyası dövründə Azərbaycan dili fars və ərəb dilinin təsiri altında qalmasına baxmayaraq Səfəvilər dövründə yenidən vüsət almış oldu.

Azərbaycan dilini ilk dəfə dövlət dili elan edən Şah İsmayıl Xətai təbii olaraq türk dili ifadəsinə üstünlük vermişdir. Şah İsmayıl Azərbaycanın həqiqi müstəqilliyinə çalışmış, ona görə də Anadolu türkləri ilə qarışmamaq, Azərbaycanın müstəqilliyini əbədi etmək üçün Osmanlıların sünni məzhəbi müqabilində şiəliyi genişləndirməklə yanaşı, dövlət dilini və onun adını da beynəlxalq aləmə tam fərqli şəkildə xalqın işlətdiyi kimi, türk dili şəklində çatdırmış, və bu hal Azəri dili terminin daha cox məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur. Səfəvilər dövründə Səfəvi saray adamlarının dili də türk dili olmuşdur (1, s.185).

Bunu isbat edən faktorlardan biri də həmin dövrdə Şərqə səyahət edən bir çox Avropa səyyahlarının əsərlərində rastlanılan mənbələrdir. Məsələn, 1685-1694-cü illərdə Azərbaycana gəlmiş məşhur alman səyyahı Elgelbert Kempferin əsərlərində rastlanılan məlumatlara görə: “Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı, İran sarayında geniş yayılmış bir dildir. Bu dil ölkə əhalisinin adi danışiq dilindən seçilir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış, və nəticədə elə olmuşdur ki, şahin hörməti istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır. Türk dili bütün şərq dillərindən asandır” (7, s.85).

Şah Xətəinin ölümündən sonra Azərbaycan dili yavaş yavaş öz yerini yenidən fars dilinə vermiş olsa da, Azərbaycanın Şimalında Xanlıqlar dövründə Azərbaycan dili Azərbaycanın Günəyinə nisbətən doğma dilini qoruyub saxlamaqda idi. Xüsusən XVIII-XIX əsrlərdən etibarən Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafı Azərbaycan dilinin yenidən vüsət almasına səbəb oldu.

XIX əsrdən birinci yarısında A.A.Bakıxanovla yanaşı İ.Qutqaşnılı, M.Ş.Vazeh, Qasım bəy Zakir, Natavan kimi maarifçilər Azərbaycançılıq ideyalarına dair əsərləri xalq dilinin inkişafına təkan vermiş oldular. “Akademik Feyzullah Qasımzadə XIX əsr Azərbaycan ictimai fikrində maarifçiliyin 3 inkişaf mərhələsi keçirdiyini, birinci mərhələnin Azərbaycanın parçalanma dövrünün son illərini və 30-40-cı illəri əhatə etdiyini, Bakıxanov, Qutqaşnılı, Mirzə Şəfi Vazeh kimi, az-çox realizmə meyl göstərən yazıçıların simasında meydana çıxdığını qeyd etdirdi. Təəssüf ki, bir çox tədqiqatçılar realizm yaradıcılıq metodu və maarifçilik fəlsəfəsi arasındakı varlığı açıb göstərməmişdir” (10).

Azərbaycanda maarifçiliyin və Azərbaycan dilinin inkişafında Çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsi də müəyyən qədər rol oynamış oldu. Çar Rusiyasının Qafqaz xalqlarını asimilyasiyaya uğratmaq üçün bu ərazidə açmış olduqları məktəblər və xüsusilə də Qori seminariyası Azərbaycan gənclərinin rus maarifçilərindən maarifçilik ideyalarını əldə etmələrinə səbəb oldu. Bu düşüncə isə təbii ki, xalqın mədəni inkişafı üçün nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanın ilk maarifçilərindən və realizmin atası sayılan M.F.Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı dilinin inkişafında göstərmiş olduğu əlifba islahatı ilə bağlı təşəbbüsü buna bariz nümunədir. M.F.Axundovun bu cəhdi, sonralar isə onun yenidən bu məqsədlə İstanbulla və Tehrana səfərləri heç bir nəticə vermir, onun yaratdığı əlifba layihələri həyata keçmir. (M.M.)

F.Köçərli Axundovun Əlifba islahatı ilə bağlı fikirlərindən birində yazırdı: “Bu qədər məktəblər küncündə, ömürlər sərf edib, axırda yenə bisavad və elmdən bixəhrə qalmağımızı Mirzə əlifbamızın qüsurundan görür. Bu qüsuru dəf etmək üçün oxumaq və yazmaq məsələsini asanlandırmaq üçün özü təzə bir əlifba tərtib edir. Bu əlifbada birzə nöqtələri götürüb yazıda nişanı və asarı olmayan hürufi müfəffəte üçün və hərəkətlər əvəzinə müəyyən nişanlar icad edir. Bununla oxumaq və yazmaq məsələsini bir növ yüngülləşdirir” (F.Köçərli s.33)

M.F.Axundov yazırdı: «...yaxşı olar ki, ərəb əlifbasını ləğv edək. Avropa yazı üsuluna keçək, yəni soldan sağa yazaq, nöqtələri işlətməyək. Latın yazısında olduğu kimi əlifbaya sait səslər üçün hərflər də daxil edək».

«Pəncşənbə» sözü ilə bağlı M.F.Axundovun yarızarafat, yarıdoğru dedikləri onun ərəb qrafikasına münasibətini bir daha nəzərə çarpdırır: Bir gün Mirzə Fətəli işdən evə çox gec gəlmiş və arvadı bunun səbəbini soruşduqda, o, ərəb əlifbasında çoxlu nöqtə olduğuna və bunların qoyulmasına çox vaxt sərf edilməsinə işarə edərək demişdi: - Pəncşənbənin nöqtələrini qoymağa başım qarışdığından gecikdim! Çox təəssüf ki, o nöqtələrdən yenə qurtula bilmədik. (2, s.8).

Ardınca Azərbaycanda Zərdəbinin “Əkinçi” qəzeti və bunun ardınca yaranan bir çox realist jurnallar Azərbaycanın dilinin daha da inkişaf etməsinə təkan vermiş oldu. Xüsusən Molla Nəsrəddinçilər bu sahədə ciddi işlər görmüş oldular. Molla Nəsrəddin jurnalının təsisçisi olan Cəlil Məmmədquluzadə isə bütün ömrünü məhz ana dilinin inkişafına həsr etmiş oldu. Cəlil Məmmədquluzadə istər nəsrəddin istərsə də dramaturgiyasında ana dili problemini ön plana çəkirdi. Mir Cəlil bu barədə belə yazır: “Cəlil Məmmədquluzadə cəsarətlə danışiq dilini canlı dili Azərbaycanlıların şirin, əlvan, ahəngdar və səlist sərbəst danışığını yazıya, kitaba, hətta bədii əsərə gətirmişdir. Qəyd edək ki, 19-cu əsrin ikinci yarısında ana

dilimizin saflığı uğrunda Azundzadə və H. Zərdabi tərəfindən aparılan mübarizəni 20-ci əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadə və nəşri olduğu “Molla Nəsrəddin jurnalı davam etdirirdi” (8, s.5).

Azərbaycan dilinin inkişafı dövrün görkəmli ədəbləri tərəfindən inkişaf etdirilsə də ərəb əlifbası hələ də xalqın kütləvi şəkildə savadlanmasının qarşısına sədd çəkməkdə idi. 1922-ci ildən etibarən ərəb əlifbasının latın qrafikalı əlifbaya keçirilməsi ilə bağlı fəaliyyətə başlanılır. XX əsrin 20-ci illərində yeni əlifbaya keçid, ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması məsələləri yenidən aktuallaşdı. Görkəmli türkoloq-alim, Krımtatar və Azərbaycan dilçisi, ədəbiyyatşünas, şair Bəkir Çobanzadə «Yeni yol» qəzetinə müsahibəsində məsələyə münasibətini belə ifadə edirdi: «...bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək çətindir. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə də yeni bir əlifba meydana gətirmiş oluruq. Latın əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır». (2, s.7) Yolçuyeva bu haqda yazır: “Hələ ötən əsrin 21-ci ilində Azərbaycanda latın qrafikasına keçid üçün müəyyən tədbirlər görülmüşdü. 1924-cü ildə bu iş başa çatdırılır. Lakin imperiya siyasəti yenidən - 1939-cu ildə latını kirillə əvəz etdi. Beləliklə də, xalqımızın mənəvi sərvətlərinə xəyanət əli uzadıldı” (10).

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra 1991-ci il dekabr ayının 25-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti «Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar verdi. Azərbaycan xalqının bu əlifbaya keçməsinin olduqca böyük əhəmiyyəti var idi. Bir tərəfdən rus əsarətindən qurtulan Azərbaycan xalqı onun əlifba sistemindən də imtina etmişdi. Digər tərəfdən isə bu əlifba bizim türkdilli xalqlarla ictimai - mədəni əlaqə qurmağımıza da xidmət etmiş oldu.

“2001-ci ilin avqustunda müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyatında mühüm bir hadisə baş verdi. Təxminən 10 illik keçid dövründən sonra 2001-ci il avqustun 1-dən Azərbaycanda bütövlükdə və tam şəkildə latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasına keçildi. Yeni əlifbaya keçidin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətinin tarixində olduqca mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq 9 avqust 2001-ci il tarixli Prezident Fərmanı ilə hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü elan olundu. O vaxtdan hər il Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü ən əziz bayramlardan biri kimi qeyd olunur”. (2, s. 19)

Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycan dilinə qayğı xüsusi ilə artmış oldu. Azərbaycanda Azərbaycan dili sahəsində bir çox simpozium və konfranslar təşkil edildi. Onun başçılığı ilə 2001-ci il 18 iyunda “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”

4 iyul 2001-ci ildə “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı” 9 avqust 2001-ci ildə Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 2002-ci il sentyabrın 30-da “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, 2003-cü il 2 yanvarda “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2004-cü ildə “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında”, 12 yanvar 2004-cü ildə “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi barədə” 23 may 2012-ci ildə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında verildi sərəncamlar dilimizin inkişafında müstəsna rol oynamış oldu. (9, 37-38)

Nəticə

Bütün bu deyilənlərdən belə aydın olur ki, Azərbaycan dili uzun bir tarixi inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Hər bir xalqın dili onun qürur mənbəyidir. Eyni zamanda dilin inkişafı dövlətin inkişafı deməkdir. Müasir Azərbaycan dili sələflərindən əldə etmiş olduğu milli mənəvi dəyərləri bu gün də özünün ən güclü inkişaf mərhələsinə gətirib çıxarmışdır. Bu gün dünyada 50 milyondan çox azərbaycanlı dünyanın müxtəlif yerlərində yaşamasına baxmayaraq öz ana dilinin qorunub saxlanması və inkişafı üçün çalışır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı. 1989,
2. Misir Məmmədli, “100 il bundan əvvəl Azərbaycan nasiri” Azərbaycan qəzeti, Mart, 1936. Mənbə Kultura Az.
3. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, Nurlan 2003, 38
4. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, 1994
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı II cildə. 2-cild 1981, Bakı Elm nəşriyyatı, 330 s.

6. Kramer S. Sümerler. Kabalcı Yayımevi, 2002, 460 s.

7. Onullahi S.M., A.Q. Həsənov Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında. ADU, Elmi əsərlər, Tarix və fəlsəfə seriyası, 1974, N 4, s.85

8. Cəlil Məmmədquluzadə və Ana dili. Ədalət. 2015, 26 may. s.5

İnternet qaynaqları

9. Mahmudov M. Azərbaycanda Latın Qrafikalı əlifbaya keçid təcrübəsi <http://www.dilcilik.az/34.htm>

10. Yolcuyeva Arzu Azərbaycanda Latın qrafikalı əlifbaya keçidin pedoqoji-psixoloji aspektləri haqqında. <http://www.axiska.narod.ru/Meqaleler008.htm>

Rəyçi: prof. F.Cəlil

Göndərilib: 20.02.2021

Qəbul edilib: 24.02.2021